

УДК 801.81(=161.2)"20"

Наталія Бобровницька
(Житомир)

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ВІРШУВАННЯ У ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ СТУДІЯХ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено погляди фольклористів та літературознавців початку ХХІ ст. на проблему українського народного віршування в різних жанрах. З'ясовано, на які аспекти зазначеної проблеми звертається найбільша увага в сучасних фольклористичних працях (дослідження народної ритміки, співвідношення змісту та форми в народному віршуванні, вплив народного віршування на творчість сучасних поетів).

Ключові слова: народне віршування, ритмічна структура, народна рима, строфіка народного віршування, співвідношення змісту й форми в народному віршуванні.

В статье рассмотрены взгляды фольклористов и литературоведов начала ХХІ в. на проблему украинского народного стихосложения в разных жанрах. Выяснено, на какие аспекты указанной проблемы обращено наибольшее внимание в современных фольклористических студиях (исследование народной ритмики, соотношение содержания и формы в народном стихосложении, влияние народного стихосложения на творчество современных поэтов).

Ключевые слова: народное стихосложение, ритмическая структура, народная рифма, строфика народного стихосложения, соотношение содержания и формы в народном стихосложении.

The article presents the opinions of the early ХХІst century specialists in folklore and literature on the issue of Ukrainian folk versification in different genres. It is ascertained which aspects of the mentioned issue are given heed the most to in the modern folkloristic works (studies in folk rhythms, correlation of content and form in folk versification, influence of folk versification on creation of modern poets).

Keywords: folk poetry, rhythmic structure, folk rhyme, prosody in folk versification, correlation of content and form in folk versification.

Традиційна народна культура – найбільший скарб, яким володіє кожен народ. Українці крізь віки виробили власну неповторну культурну традицію, яка чарує всіх, хто її торкається. Ця традиція – в наших народних казках, оповіданнях, анекдотах, загадках, віршах та піснях. Саме народна пісня, сповнена життєвого досвіду, історії, емоцій та почуттів, які переживали предки, відлунує і в душах сучасників, бо несе в собі вічне, те, що не згасає і крізь століття.

До дослідження особливостей українських народних пісень – їх змісту, тематики, образів, поетики – зверталось багато фольклористів, як сучасників, так і дослідників XIX–XX ст. Проте однією з найменш досліджуваних проблем у сучасній фольклористиці, пов'язаних з українськими народними піснями та віршами, є особливості українського народного віршування.

Питання народного віршування цікавило багатьох як українських, так й інших слов'янських дослідників у XIX та XX ст. Серед них і фольклористи, і літературознавці, які, досліджуючи особливості сучасних літературних систем віршування, віршування різних українських поетів, часто посилаються на народне віршування як на їх початкову основу.

У XIX ст. цю тему порушували у своїх працях українські фольклористи О. Потебня, Ц. Нейман, І. Франко, П. Житецький, М. Сумцов, М. Возняк.

Різними аспектами теми народного віршування у XIX ст. займалися, зокрема, російські вчені В. Тредіаковський, П. Голохвастов, О. Востоков, А. Кубарев, Ф. Корш та ін. Саме вони розпочали дискусію щодо того, що є вирішальним у вивченні особливостей народного віршування: словесний (філологічний) чи музичний аспект.

Українські фольклористи XX ст. вивчали різні аспекти проблеми народного віршування. Ф. Колесса висвітлював історію народної ритміки, мелодики і пісенної творчості в таких працях: «Наверствування і характеристичні признаки українських мелодій», «Про генезу українських народних дум – Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосін», «Мелодії українських народних дум», «Ритміка». М. Грушевський у статті «Старші верстви української

усної традиції» звертав увагу на історичний розвиток жанрів фольклору, зокрема і пісенних, на ритмічні особливості найдавніших пісенних жанрів. О. Дей у своїх працях «Поетика української народної пісні», «Українська народна балада» вивчав внутрішню будову народних пісень: композиційні особливості в першій праці та розвиток окремого ліро-епічного жанру – в другій. С. Грица розглядала особливості ритміки народнопісенних жанрів у своїх працях «Мелос української народної епіки», «Функція ритміки в пісенній парадигмі фольклору», особливості «духовних» віршів, «псалми» у праці «Кореспонденція мелосу духовних віршів, псалмів і дум в усному епічному виконавстві».

Чимало спостережень щодо порушуваних проблем є в працях українських літературознавців XX ст.: у монографіях Г. Сидоренко «Українське віршування від найдавніших часів до Шевченка», «Віршування в українській літературі», «Від класичних нормативів до верлібру»; у працях М. Сулими «Українське віршування кінця XVI – початку XVII ст.», В. Ковалевського «Ритмічні засоби українського літературного вірша», «Рима. Ритмічні засоби українського вірша», у віршознавчому триптиху І. Качуровського «Метрика», «Строфіка», «Фоніка».

Серед праць інших слов'янських фольклористів XX ст. варто звернути увагу на монографію «Исследования в области русского народного стихосложения» російського вченого М. Штокмара. У ній критично проаналізовано теорії XIX ст. і викладено власний фонетичний підхід до народного віршування.

На думку вченого, текст пісні можна аналізувати з філологічного погляду, окремо від музики. М. Штокмар справедливо зауважував, що реальне побутування народної пісні чи билини на практиці відбувається лише в такій формі, яка поєднує текст з наспівом, але ніколи не використовує ці елементи ізольовано один від одного. Саме ця обставина породжує тезу про нерозривність народно-пісенних наспівів і текстів, а оскільки ритм тексту трансформується ритмікою наспіву, то звідси виникає теза про пріоритет музичного ритму над віршованим. Якби питання вирішувалося настільки просто, можна було б погодитися з висновком, що наші

пісні є вокальною музикою, – і тільки. Але текст будь-якого (а не народно-пісенного) вокального твору може бути сам по собі як віршем, так і прозою, причому вокалізація не відмінняє в ньому віршованої будови і прозу не перетворює на вірші. Ритміка наспівів народних пісень залишиться за межами власне мовного ритмічного складу й остаточного вирішення в питанні народного віршування не дасть. Нерозривність наспівів та текстів здається беззаперечною істиною лише апріорі. Насправді в живому народнопісенному середовищі вони, виникнувши разом, надалі досить часто відриваються одне від одного і в широких межах ведуть окреме самостійне існування.

Якщо народне віршування є все-таки віршуванням, – продовжує свою думку дослідник, – тобто його структурні принципи засновані на тих чи інших елементах фонетичної будови мови, виникає питання про лінгвістичну основу народного вірша.

Вивчення народної метрики повинно починатися з вивчення фонетичної будови народної мови. Ця остання є першоджерелом народного віршування і визначає типологію народних ритмів [23, с. 11–13]. Ми також вважаємо, що в дослідженні особливостей українського народного віршування за основу потрібно брати звуковий, фонетичний склад нашої народної мови.

У працях російського літературознавця М. Гаспарова «Очерк истории европейского стиха», «Очерк истории русского стиха: метрика, ритмика, рифма, строфика», «Современный русский стих» висвітлюється історія розвитку віршування, окремо аналізуються всі його складники, іноді особливості ритміки, рими чи строфіки ілюструються прикладами з народної творчості.

На сучасному етапі дослідження не варто відкидати численні спроби розібратися в структурних ознаках народного вірша, що їх робили теоретики ХІХ – початку ХХІ ст. Розглядаючи такі спроби, ми ознайомимося з рядом важливих аспектів проблеми народного віршування.

Окремі аспекти проблеми українського народного віршування фольклористи висвітлюють у своїх працях, але найчастіше це робиться не спеціально, а принагідно. А. Іваницький у своєму підручнику «Український музичний фольклор» (що

є перевиданням книжки «Українська народна музична творчість») докладно висвітлює історію його розвитку. Усі жанри фольклору досліджувались у такій послідовності: зародження, зміст (основна тематика), місце в житті народу, музичні особливості, серед яких найчастіше є відомості і щодо особливостей ритміки. В окремих жанрах (колядки та щедрівки, історичні пісні, співанки-хроніки, заробітчанські пісні) структуру (складочисельну форму) та строфіку (козацькі пісні), а в деяких ще й зв'язок форми з тематикою (чумацькі пісні) розглянуто окремо. Ще одну свою працю «Історичний синтаксис фольклору. Проблеми походження, хронологізації та декодування народної музики» дослідник присвятив принципово новим поглядам на походження музики. Особливість концепції вченого полягає в урахуванні триєдності мислення, мови й музики. Для виявлення й хронологізації стадій розвитку музики використовується синтаксичний апарат. А. Іваницький наводить погляди різних учених (Ф. Колесси, Ф. Рубцова, В. Гошовського, К. Квітки) на становлення пісенних форм. Кожну з єдностей (мислення, мову, музику) розглядає за характерними складниками. Для мислення – це логічні фігури, для мови – структурні типи речень (формування сурядності, підрядності; судження, силогізм), для музики – лад, періодичність та ін. В одному з нарисів він висвітлює синтаксис фольклорних текстів, де навіть наведено статистичну таблицю, в якій зафіксовано дані кількісного вмісту складнопідрядних речень у різних жанрах фольклору. Ще два нариси присвячені дослідженню поетичного паралелізму у фольклорних текстах з погляду еволюції мислення та музики, а також генетичним підставам ритмоструктурної типології. Сучасні погляди на питання, яке нас цікавить, висвітлені і в статтях А. Іваницького: «Ритмоструктурна типологія: генетичні підстави», «Родильно-хрестинні пісні: типологічна дивергенція і завдання функціональної реконструкції».

С. Грица звертає увагу на проблему народного віршування з музичного погляду в сучасних працях, як от «Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки», куди ввійшли розділи, присвячені теоретичним та методологічним проблемам музичного фольклору, епічному

виконавству, функціонуванню фольклору в соціокультурному середовищі та способам його трансмісії. У дослідженні особливостей народного віршування праця може бути корисною лише в деяких моментах, де йдеться про певні змістові особливості фольклорних поетичних та епічних жанрів. Особливо варто звернути увагу на параграф «Псалми в репертуарі кобзаря», який присвячено 95-річчю від дня народження Г. Ткаченка. Наведено і кілька статей С. Грици, що принагідно торкаються проблем віршування: «Біблійні елементи в думках», «Роль транслітерації в рецепції словесно-музичних текстів фольклору в мовному середовищі». У вступній статті до серійного видання «Українських народних дум» (2007) – «Українські думи – народнопісенний епос» дослідниця з'ясовує погляди на думи як на історичне явище, вплив просторово-часового фактора в розумінні сутності дум та їх генези, розглядає окремі сюжетні архетипи дум, біблійні елементи в них, генетичні витоки мелосу дум, звертає увагу на перегуки в поезії дум та біблійних псалмів, наводить матеріал про вивчення словесно-музичних особливостей дум дослідниками.

У праці Л. Єфремової «Частотний каталог українського пісенного фольклору у 3х частинах» є огляд характеристики пісенних жанрів фольклору в описовій першій частині. Розглядаються й ритмічні особливості пісень, але лише у зв'язку з їх музичними характеристиками. У другій його хрестоматійній частині текстам різних пісенних жанрів передують короткі розгляди особливостей кожного з них, де подекуди вміщено ритмічні схеми цих пісень. Третя частина каталогу містить дванадцять основних показників, за якими можна ідентифікувати записи української народнопісенної творчості. Необхідними для дослідження українського народного віршування є показники будови поетичних строф та віршової ритміки.

Л. Копаниця у своїх монографіях «Метапонятійна модель української ліричної пісні» та «Поетичний текст в усній і книжній традиції: питання поезики та художньої семантики» наводить сучасні підходи до вивчення пісенного фольклору як синкретичного явища, розглядає проблему міфу та ритуалу як певних типів свідомості та невід'ємних кодів культури, архетипні мотиви в українській лірич-

ній пісні про кохання; визначає сутність жанру та критерії класифікації ліричної пісні про кохання, також її структуру та функції, з'ясовує механізми варіювання та імпровізації в усному пісенному тексті, логіку народної ліричної пісні про кохання, а саме можливості структурального пояснення її тексту, генетичні витоки фольклорної поезики, фольклорні інтерпретації образу-стереотипу.

О. Гнатюк у працях «Барокові духовні пісні з рукописних співаників XVIII ст. Лемківщини» та «Українська духовна барокова пісня» наводить зразки тих духовних пісень, які досі не друкувалися, поділивши їх на чотири групи: на Господські празники, Богородичні, пісні на честь різних святих, покаянні й молитовні пісні. Висвітлює авторка і їхні змістові особливості, розкриває функції (естетичну, етичну та дидактичну), які вони виконують, відзначає в них особливість поєднання двох структур, молитовної та риторичної. Дослідниця підкреслює необхідність дослідження духовних пісень, наголошуючи, що духовна поезія і надалі чекає докладного і неупередженого вивчення, адже з пісенних жанрів для антологій вибирають лише так звані світові пісні, а духовні оминають [1, с. 13]. Проте, крім постановки питання про необхідність дослідження духовних пісень, наведення їх текстів, у праці немає характеристик особливостей їх віршування.

Є також статті вчених, молодих дослідників, що хоча б опосередковано стосуються проблем українського народного віршування. Вони найчастіше друкуються на сторінках часописів «Народна творчість та етнографія» (далі – НТЕ), «Народознавчі зошити» та «Фольклористичні зошити».

У статті «Із спостережень над структурою щедрівок Волині» О. Панчук (НТЕ, 2005) характеризує основні мотиви щедрівок окремого регіону, спираючись на працю О. Потебні «Пояснення малоруських та споріднених народних пісень». – Т. 2: Колядки і щедрівки». Відповідно до кожного мотиву висвітлено складочисельну будову щедрівок та такі особливості, як наявність чи відсутність рефрену, зачину.

У журналі «Народознавчі зошити» (ч. 1–2, 2009) надруковано статтю М. Ільницького «“Горіла сосна...”»: модифікація символів вогню і води в народній пісні», у якій автор детально розглядає мо-

тив «горіння» у наведеній весільній пісні, його історичні та символічні витоки, апелюючи до праць О. Потебні, М. Костомарова, також порівнює цю пісню з варіантами інших слов'янських пісень (хорватським, чеським, польським) зі схожими мотивами.

У часописі «Фольклористичні зошити» (вип. 13, 2010) надруковано матеріали В. Качкана «Поетично-пісенна стихія невідомої січовички (студія однієї рукописної збірки)» та О. Остап'юк «Танечні пісні Архіву Полісько-Волинського народознавчого центру: регіонально-жанрова специфіка». У першій статті досліджено збірку «невідомої січовички» і зосереджено увагу на особливостях тематики пісень, основних ідей та образах, що використані в ній. Принагідно відзначаються особливості строфічної форми наведених пісень. У другій статті розглянуто регіонально-жанрову специфіку танечних пісень АПВНЦ, звернено увагу на їх ритмічну будову, на поширеність одного з танечних розмірів – коломийкового з різними його модифікаціями в різних регіонах, представлених у піснях архіву.

Т. Беценко у статті «Природа імпровізаційного творення текстів народних дум (лінгвістичний аспект)» (НТЕ, № 6, 2011) визначає особливості побудови тексту народної думи з лінгвістичного погляду, подає класифікацію текстово-образних універсалій, притаманних думам. Це може бути використане при характеристиці особливостей строфіки українського народного віршування.

Далі наводимо розвідки етномузикологічного спрямування, що торкаються проблеми народного віршування лише у зв'язку з музичними особливостями пісень. Так, О. Вовк у статті «Музична типологія зимових обрядових наспівів переселенців з лівого берега Кременчуцького водосховища» (НТЕ, № 4, 2010) групує зимові обрядові наспіви визначеного регіону та наводить основні ритмічні схеми, характерні для цих різних груп. А. Філатова у статтях «Пісенна лірика села Семигір'я Світловодського району Кіровоградської області» (НТЕ, № 4, 2010) й «Історія дослідження та музичні особливості ліричних пісень Чигиринщини» (НТЕ, № 4, 2011) з'ясовує особливості народної музики у зазначених місцевостях, аналізує ліричні необрядові пісні, записані нею в

експедиційній групі, подекуди відзначає й особливості їх віршової структури. Я. Бодак у матеріалі «Лемківські трудові пісні-діалоги» (НТЕ, № 6, 2010) досліджує особливу форму трудових пісень Лемківщини, звертає увагу на історію їх виникнення та зміст, і більше ніякої інформації про особливості віршування, крім зазначення форми пісень, у них не наводить.

Літературознавці на початку ХХІ ст. у своїх працях, розглядаючи ті чи інші віршознавчі проблеми, також подекуди звертаються до особливостей фольклорних поетичних жанрів (їх форми, тематики), вбачаючи в них першооснови українських літературних форм. Наприклад, праця Н. Костенко «Українське віршування ХХ століття» присвячена вивченню загального процесу розвитку українського віршування ХХ ст. та тенденцій розвитку українського неklasичного (на прикладі творчості П. Тичини) та класичного (на прикладі творчості М. Рильського) вірша. У вступному розділі авторка з'ясовує розвиток художнього ритму, історію систем українського віршування. У процесі цього дослідження вона звертається до фольклористичних джерел, простежуючи виникнення тих чи інших форм, систем від народних до сучасних літературних. Провідні тенденції неklasичного вірша у творчості П. Тичини дослідниця вважає трансформацією народнопісенної ритміки.

Ю. Шутенко у монографії «Фольклорна традиція та авторське "Я": поезія Василя Голобородька» знайомить нас із впливом фольклорної традиції, зокрема й поетичних жанрів фольклору, на творчість окремого автора. Особливої уваги у дослідженні українського народного віршування потребують розділи праці, які стосуються «народнопоетичної символіки».

Н. Науменко у монографії «Серпантинні дороги поезії: природа та тенденції розвитку українського верлібру» вивчає на текстовому матеріалі української поезії кінця ХІХ – початку ХХІ ст. витоки, генезу й розвиток українського верлібру, визначає жанрово-стильові, композиційні, образні особливості української верлібристики, її місце та роль в індивідуальному стилі досліджуваних поетів. Також автор розглядає верлібр як «контамінацію фольклорних жанрів», звертаючись в аналізі поезій В. Голобородька до фольклорних жанрів замовлянь, голосінь тощо.

Ознайомлення з літературознавчими працями передбачає їх використання в дослідженні народного українського віршування при проведенні паралелей з літературою, що неодмінно виникнуть.

Отже, ґрунтовних досліджень з цієї теми практично немає. Більшість учених-музикознавців (А. Іваницький, С. Грица, Л. Єфремова) розглядають ритмічні особливості народних пісень, але лише у зв'язку з мелосом. Також студії дослідників висвітлюють переважно основні ідеї, мотиви народнопісенних жанрів і лише іноді згадують про особливості форми.

Література

1. Барокові духовні пісні з рукописних співанників XVIII ст. Лемківщини / [вступ, упорядкув. і комент. О. Гнатюк]. – Л. : Місіоне, 2000. – 336 с.
2. *Беценко Т.* Природа імпровізаційного творення текстів народних дум (лінгвістичний аспект) / Т. Беценко // Народна творчість та етнографія. – 2011. – № 6. – С. 13–22.
3. *Бодак Я.* Лемківські трудові пісні-діалоги / Я. Бодак // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 6. – С. 46–55.
4. *Вовк О.* Музична типологія зимових обрядових наспівів переселенців з лівого берега Кременчуцького водосховища / О. Вовк // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 84–89.
5. *Грица С. Й.* Біблійні елементи в думках / С. Й. Грица // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 5. – С. 19–31.
6. *Грица С. Й.* Мелос української народної епіки / С. Й. Грица ; АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К. : Наук. думка, 1979. – 247 с.
7. *Грица С. Й.* Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки / С. Й. Грица. – К ; Тернопіль : Асто, 2002. – 236 с.
8. *Єфремова Л. О.* Частотний каталог українського пісенного фольклору. Ч. 1–3 / Л. О. Єфремова ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К. : Наук. думка, 2009–2011.
9. *Іваницький А. І.* Історичний синтаксис фольклору. Проблеми походження, хронологізації та декодування народної музики / А. І. Іваницький. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 404 с. з нотами, фото, схемами, покажчиками.
10. *Іваницький А. І.* Ритмоструктурна типологія: генетичні підстави / А. І. Іваницький // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 6. – С. 4–12.
11. *Ільницький М.* «Горіла сосна...»: модифікація символів вогню і води в народній пісні / М. Ільницький // Народознавчі зошити. – 2009. – Чис. 1–2. – С. 130–134.
12. *Качкан В.* Поетично-пісенна стихія незнаної січовички (студія однієї рукописної збірки) / В. Качкан // Фольклористичні зошити. – 2010. – Вип. 13. – С. 60–64.
13. *Копаниця Л. М.* Поетичний текст в усній і книжній традиції: Питання поетики та художньої семантики : навчальний посібник / Л. М. Копаниця. – К. : Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2010. – 397 с.
14. *Костенко Н. В.* Українське віршування XX століття : навчальний посібник. – 2-ге вид., випр. та доп. / Н. В. Костенко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 287 с.
15. *Науменко Н. В.* Серпантинні дороги поезії: природа та тенденції розвитку українського верлібру : монографія / Наталія Науменко. – К. : Сталь, 2010. – 518 с.
16. *Остапюк О.* Танечні пісні Архіву Полісько-Волинського народознавчого центру: регіонально-жанрова специфіка / О. Остапюк // Фольклористичні зошити. – 2010. – Вип. 13. – С. 65–77.
17. *Панчук О.* Із спостережень над структурою щедрівок Волині / О. Панчук // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 1. – С. 71–77.
18. *Потебня А. А.* Объяснение малорусских и сродных песен: Веснянки / А. А. Потебня. – Варшава, 1883. – Т. 1.
19. *Потебня А. А.* Объяснение малорусских и сродных песен: Колядки и щедрівки / А. А. Потебня. – Варшава, 1887. – Т. 2.
20. Українські народні думи / упорядкув., вступ. ст. С. Грици; А. Іваницький, А. Філатова, Д. Щириця. – К. 2007. – 824 с., іл. 16 с.
21. *Філатова А.* Історія дослідження та музичні особливості ліричних пісень Чигиринщини / А. Філатова // Народна творчість та етнографія. – 2011. – № 4. – С. 94–104.
22. *Філатова А.* Пісенна лірика села Семигір'я Світловодського району Кіровоградської області / А. Філатова // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 89–99.
23. *Штокмар М. П.* Исследования в области русского народного стихосложения / М. П. Штокмар ; Институт мировой литературы им. А. М. Горького. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1952. – 424 с.
24. *Шутенко Ю. М.* Фольклорна традиція та авторське «Я»: поезія Василя Голобородька : монографія / Ю. М. Шутенко – К. : Наук. думка, 2007. – 356 с.